

SZEMLE

Európai nyelvművelés Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője

Szerk. BALÁZS GÉZA – DEDE ÉVA. Munkatársak: Bódi ZOLTÁN, KISS ZOLTÁN, KOZMA JUDIT, MINYA KÁROLY, ZIMÁNYI ÁRPÁD. Inter Kht. – PRAE. HU, Budapest, 2008. 431 lap

A nyelvművelés problémái nemcsak a tudósokat foglalkoztatják, hanem a mindennapi embereket is; hozzátartoznak életünkhöz, mint a víz és a levegő. Különösen a mai világban, amikor az Európai Unióhoz való csatlakozás új és új kérdéseket vet fel, melyekre válaszolni kell, és – tegyük hozzá – amikor a nyelvészek között vannak olyanok, akik tagadják a nyelvművelés tudományos voltát, szükségességét, a nyelv és a kultúra kapcsolatát. Az „Európai nyelvművelés” című tanulmánygyűjtemény már létezésével is válaszol egy sor kérdésre, tartalma pedig nagyon is fontos tényeket közöl. A tényeket pedig tisztelni kell, már csak azért is, mert cáfolhatatlanok. (Nem véletlen, hogy az amerikai RICHARD WEAVER „A retorika etikája” című 1953-ban megjelent esszégyűjteményében az európai kultúra értékei között a tényeket is felsorolja.)

„Munkánk a kulturális nyelvtudomány egyik legfontosabb aspektusának európai dimenzióját igyekszik bemutatni” – írják a szerkesztők. Az „Európai nyelvművelés” c. kötet egy nagy ívű, egységes koncepció része. A megelőző kötetek foglalkoztak a magyar nyelvi kultúra múltjával, jelenével és jövőjével (többek között BALÁZS GÉZA szerk., *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője I–II.* MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2004.), illetőleg ezekre a kutatásokra alapozva elkészült a magyar nyelvstratégia (BALÁZS GÉZA, *Magyar nyelvstratégia.* MTA, Bp. 2001.). Ebben az új kötetben olvashatjuk – szintén BALÁZS GÉZA tollából – a magyar nyelvművelés múltját és jelenét összegezõ tanulmányt „Magyar nyelvpolitika, nyelvstratégia és nyelvművelés” címen. Arról értesülünk, hogy a jelenlegi helyzetet viták jellemzik, abban azonban mindenki egyetért, hogy „anyanyelvi műveltségre, nyelvikultúra-fejlesztésre ... szükség van (csak a megközelítések, módszerek, eljárások tekintetében nincs egyetértés)” (175). A nyelvművelésnek erős a társadalmi támogatottsága, „a magyar nyelvművelés sokkal fontosabb, mint valaha, tevékenysége hasznos a nyelvtudomány és a társadalom számára, s nyilvánvalóan elméletén és módszerein lehet és kell folyamatosan javítani, ám a létét aligha lehet megkérdőjelezni” (181). Ezen legutolsó állítást, a nyelvművelés létének szükségességét támogatja meg az európai országok nyelvművelésének ismertetése, a kötet hasznos és nélkülözhetetlen mindazok számára, akik ellenzik, illetőleg akik támogatják a nyelvművelést. A nyelvművelés híveit szükségtelen gyözködni, ám sokat tanulhatnak a kötet ismertetéseiből, az ellenzők pedig ráébredhetnek arra, hogy olyasmira hadakoznak, ami évszázadok óta az európai kultúra szerves része.

A könyvben 39 nyelvi kultúra leírása olvasható, tárgya elsősorban az európai nyelvművelés, de bemutat néhány Európán kívüli helyzetet is. A szerzőket arra kérték a szerkesztők, hogy tanulmányukat tagolják három részre, ezek: „1. A nyelv és a nyelvi kultúra története. 2. A nyelvi kultúra jelen helyzete. 3. A nyelvi kultúra szervezetei.” A következő nyelvekről olvashatunk egy-egy beszámolót, a szerkesztői előszóban olvasható csoportosításban: Észak-Európa: izlandi, norvég, svéd, dán, finn; Nyugat-Európa: francia, németalföldi

(holland, flamand), német, angol, luxemburgi; Dél-Európa: portugál, galego, spanyol, katalán, szefárd, baszk, olasz, török; Közép-Európa: osztrák, magyar, cseh, szlovák, lengyel, szlovén, szerb, román, béas; Kelet-Európa: fehérorosz, ukrán, litván, orosz, észt; Európán kívüli nyelvek: amerikai angol, ausztráliai angol, japán, mongol. Ezenkívül ismertetést kapunk két soknyelvű ország nyelvi helyzetéről, ezek Svájc és Kanada, s nagyon érdekes a Kanári-szigetek nyelvi helyzetéről szóló beszámoló. Sajnos a körkép nem teljes: hiányzik például olyan nagy nyelvi kultúra, mint a görög; nem készült ismertetés a lett, a horvát helyzetéről, a kialakulóban lévő montenegróiról és bosnyákról, az olyan feltámasztott nyelvekről, mint a walesi vagy a cornwalli, vagy az olyan megvédendő nyelvről, mint a HUBAY MIKLÓS által is oly kedvelt friuli. Éppen ezért a szerkesztők folytatni kívánják a munkálatot, s ez valóban kívánatos, mivel egyrészt sokat tanulhatunk az egyes beszámolókból, másrészt a tanulságok figyelemre méltók.

Az egyes fejezetek nyelvtörténeti ismertetésekkel kezdődnek. Ezek olyan nyelvek esetében különösen hasznosak, amelyek történetéről kevesebbet tudunk, ilyen a galego, a katalán, a baszk, a szefárd zsidók nyelve. Külön kategóriát képez a Kanári-szigeteken beszélt spanyol nyelv, a kanári nyelvjárás; a róla szóló tanulmány azt illusztrálja, hogy „a nyelvészeti kutatásokra támaszkodva a nyelvpolitikai lépések, az oktatáspolitikai, a kiadói és támogatói törekvések hogyan vezethetnek a nyelvi kultúra értékeinek megtartásához” (299). Vannak olyan nyelvek, melyeknek nyelvművelése százéves sincs; vannak olyanok, amelyek most vannak kialakulóban, nyelvművelésük inkább a jövő feladata; s olyanok is vannak, melyek régi és erős kultúrájúak, de világviszonylatban észlelhető visszaszorulásuk miatt keseregnek (ilyen például az olasz), így programjukban szerepel nyelvük világviszonylatban történő újratertés is.

A gazdag tartalmú kötet legfőbb tanulsága az, hogy mindenütt szívügy az anyanyelv ápolása, legyen az nagy vagy kis ország, évezredes vagy évszázados múltú, erős vagy veszélyeztetett nyelv: „a nyelvek kultúrája iránti figyelem, tudományos és társadalmi elkötelezettség mindenhol létezik” (19). Világosabban szólva, mindenütt létezik a patriotizmus, az egészséges nemzeti büszkeség és öntudat, melynek egyik megnyilvánulási területe az anyanyelv fejlesztése.

Melyek a tanulmányok, illetőleg az európai nyelvművelés közös vonásai?

Az európai kultúra közös nyelve, lingua francája a latin volt, az egyes nemzeti nyelvek a latin ellenében erősödtek meg, nagyjából a XVI–XVII. század folyamán, hol előbb, hol némi fáziskésséssel (ahol később bontakozik ki a nyelvművelés, ott eleinte a latin, de később egy másik nyelv ellenében tör előre az anyanyelv, pl. a svéd a német, majd a francia hatás ellenében, a finn a svéd ellenében, a katalán a spanyol ellenében stb.). A nemzeti nyelv művelésének megindulása egyet jelentett a Biblia lefordításával, nyelvtanok és értelmező szótárak kiadásával, a helyesírás reformálásával, valamint sok helyütt a kiejtés szabályozásával. Nyelvújító társaságok és tudományos folyóiratok jelennek meg mindenütt. (Az anyanyelven írt nyelvtanok közül csak néhányat említünk meg, az időbeli eltolódások érzékeltetése végett: olasz 1438–1441., spanyol 1492., angol 1523., cseh 1533., portugál 1536., magyar 1539., francia 1550., német 1618., finn 1649., litván 1653., baszk 1729. [spanyol nyelven], orosz 1755., román 1812., szlovén 1854., galego 1868. [spanyol nyelven], katalán 1918., kanári spanyol 1988.) Több országban – így az észtekénél és a fehéroroszoknál – a XX. sz.-ban indult el a tudatos nyelvfejlesztés.

Az első nyelvtanok célja az anyanyelv művelése volt. A XVI. sz.-i francia nyelvtanokról például ezt olvashatjuk: „jóformán csak a morfológia és a szintaxis hatáskörébe tartozó alakok, alakváltozások elég kivonatos leltárát tartalmazták. Céljük nem a nyelvi struktúrák természetének és működésének jobb megértése volt, hanem pusztán az, hogy a megadott használati szabályok segítségével mindenki minden beszédhelyzetben helyesen ki tudja fejteni magát” (93–4).

Mindenütt az egyik első nyelvművelő fórum a tudományos akadémia, mindenütt első és középponti feladata az adott nyelv művelése, így volt ez a franciáknál (1635.), az angoloknál (1660.), a németeknél (1700.), a spanyoloknál (1713.), a portugáloknál (1779.), a svédeknekél (1786.), a magyaroknál (1830.), a románoknál (1866.), a katalánoknál (1907.), a baszkoknál (1918.).

Nagyon fontos lépés – bár ez a tény nem szerepel minden tanulmányban – a XIX. sz. végén az ingyenes, kötelező világi iskolarendszer bevezetése, melynek középpontjában az anyanyelv oktatása áll (a franciáknál 1880 és 1886 között, nálunk korábban – s erre igencsak büszkék lehetünk – 1868-ban az EÖTVÖS JÓZSEF által megalkotott népoktatási törvénnyel).

Az egyes tanulmányok szerzői ezekről a lépésekről számolnak be – egy kis nyelvtörténeti bevezető után –, hol hosszabban, hol csak néhány oldalban. Kiemelkedik részletességével a francia nyelvművelésről szóló tanulmány – BÁRDOSI VILMOS munkája –, nyilvánvalóan itt több is volt a mondanivaló, hiszen a francia kultúra sokáig a világ minden országában a követendő minta volt. Majdnem ilyen terjedelmes a magyar nyelvművelésről szóló beszámoló, BALÁZS GÉZA munkája. Természetesen óriási szerepük volt az íróknak, az írók nyelvi példájának és elkötelezettségének (95, 103), ezt szinte minden szerző hangsúlyozza. Érdekeseek ebből a szempontból a költői versenyek, így a versimprovizációs vetélkedők a baszkoknál (37). Sok helyütt a nyelvművelés önálló diszciplína, például az oroszról szóló tanulmányban olvassuk: „Különösen nagy szerepet játszott a nyelvművelés mint önálló nyelvészeti diszciplína kialakulásának terén V. V. VINOGRADOV” (257).

A jelenlegi helyzet is mutat több hasonlóságot. Mindenütt gondot jelent az angol hatása. A franciák a XX. sz. hatvanas évei óta küzdenek a *franglais*, vagyis az angollal kevert nyelvhasználat ellen (107), felismerve, hogy a feleslegesen használt angol szavak mögött sokszor sznobizmus vagy divatjelenség húzódik meg (erről BENKŐ LORÁND írt szellemes tanulmányt: Sznobizmus a nyelvhasználatban. Nyr. 1994: 377–85). A német nyelvpolitika is foglalkozik az anglicizmusok és az amerikanizmusok terjedésével (197), s erősen küzd az anglicizmusok ellen a svájci német nyelvművelés is (213). Az olaszok szintén problémaként élik meg az angol térnyerését, melynek következtében az olasz háttérbe szorul a nemzetközi szervezetek nyelvhasználatában (244), sőt az angol szódömping ellen fel is emelik szavukat (245). Az osztrák nyelvművelés is harcot folytat az anglicizmusok ellen (275). Izlandon célul tűzték ki az angol visszaszorítását az egyetemi oktatásban (126). A finnek álláspontra: „A szélesedő angol nyelvhasználat nem gond, hogyha ugyanakkor gondoskodunk a saját nyelvhasználatunkról minden téren: a tudományban, az oktatásban, az üzleti életben, a közigazgatásban és a szórakozásban” (85). A másik általános problémát a hivatali és a jogi nyelv zsargonjellege, érthetlensége jelenti. Küzdelmet indítottak ellene csaknem minden európai országban, például az olasz nyelvművelés egyik feladata „a hivatalos nyelv egyszerűsített, mindenki által érthető szakzsargonának kijelölése (ez ugyanis szociális kérdés is)” (249). Azt is tapasztalhatjuk, hogy az utóbbi években hangsúlyozzák, hogy a különböző helyzetekben különböző nyelvhasználati formákra van szükség, megengedőbbek tehát a stan-

darddal szemben, pl. a nyelvjárási ejtés tekintetében, illetőleg elismerik a több norma létezését. „A finn társalgási kultúra nagyon megváltozott az utóbbi tizenöt évben. Olyan beszédhelyzetekben, amelyekben korábban a köznyelv használatát várták el, mostanában a nyelvjárás is megfelel” – írja MINYA KÁROLY (84). 1951 óta a francia közoktatásban „lehetőség nyílt bármely tájnyelv vagy regionális nyelv heti egyórás fakultatív oktatására, a regionális rádiók és televíziók pedig számos regionális nyelvű műsort indítottak be” (105). Az olasz nyelvművelés is támogatja a tájnyelvek használatát (249). Jellemző a köznyelv szelengedése (sekélyesedése), melyet a cseh tanulmány szerzője finoman fogalmaz meg: „Az utóbbi időben megfigyelhető az a folyamat, hogy a köznyelvi elemek a médiumokban is tért hódítanak. A kereskedelmi csatornák és a bulvárlapok egyre gyakrabban használnak nem irodalmi szavakat” (55).

Az egyes tanulmányok végén olvashatunk egy listát a nyelvművelés jelenlegi fórumairól: társaságokat, nyelvművelő folyóiratokat, rádiós és televíziós előadásokat, pályázatokat, versenyeket sorolnak fel a szerzők.

A legfontosabb elvi kérdés az, hogy mindegyik nyelv kapcsán mindenütt határozottan megfogalmazzák, hogy az anyanyelv kulturális közkinccs, ezért óvni, védeni kell; ezt hangsúlyozzák az olaszok is, éppen ezért az anyanyelvoktatás kikéri a nyelvművelők véleményét (247). A nyelvművelés alapelveit nagyjából hasonlóan fogalmazzák meg: „A finn nyelvművelés alapelvei régóta a következők: a finnesség, a szerkezet szimmetriája, a következetesség, az állandóság és az általánosság” (85).

Mit hiányolhat az olvasó? Európáról lévén szó, a következő kötetben írni kellene az európai nyelvi kultúra alapjairól, vagyis az ókori (szanszkrit, görög, latin), különösképpen a római/latin nyelvművelésről. Ez elvi „Bevezetés [lehetne] az európai nyelvi kultúrába”. A nyelvtudomány európai tudomány, bár másutt is művelték: az ókori Indiában Kr. e. a III. század táján írta meg PANINI mintegy négyezer grammatikai szabályba foglalva a szanszkrit nyelv nyelvtanát, mégpedig – s ez a tény hangsúlyozandó – gyakorlati céllal: az egyházi szertartások nyelvét kívánta kifogástalanná tenni. A görögök kezdetektől fogva tanították anyanyelvüket – s ez a tény minden bizonnyal hozzájárult a sokak által leírt görög csodához –, tudjuk, hogy volt beszédtanítás, szónoki képzés Homérosz korában, nyelvtant jóval később írtak, a Kr. e. II. században. A római kornak, de talán az egész antikvitásnak legnagyobb nyelvtudósa MARCUS TERENCEIUS VARRO (Kr. e. 116–27), az ő meghatározásában a nyelvtan: „A költők, történészek és szónokok nagy része nyelvhasználatának rendszeres ismerete” (idézi ROBERT HENRY ROBINS, *A nyelvészet rövid története*. Osiris, Bp. 1999. 61, vö. FUNAIOLI, H. *Grammaticorum Romanorum fragmenta*. Leipzig, 1907. 265). Ez a meghatározás azért lényeges, mert rávilágít arra, hogy a nyelvtan szabályait – melyek egyúttal a nyelvművelés kiindulópontjai – a mérvadó nyelvhasználatból vonták le (nyelvelméleti szempontból pedig azért fontos ez a tétel, mert ezzel a megállapításával VARRO az analógia fontosságát hangsúlyozta az anomáliával szemben). A későbbi római nyelvtanírók a grammatikát a következőképpen határozták meg: *ars recte loquendi scribendique*, vagyis a helyes beszéd és írás mestersege. Az ókori latin nyelvtanírók elvei tovább élnek a kibontakozó nemzeti nyelvművelésben, de még a mában is. Mindezt ki lehet olvasni a kötet tanulmányaiból: például EMIL NESTOR SETÄLÄ, a finnek zseniális nyelvtudósa (nyelvtanát egyébként gimnazistaként írta) akadémiai székfoglalójában többek között azt hangsúlyozta, hogy „a nyelv iránytűjének a legjobb szépíró nyelvét kell tekinteni” (81). „Az Európai nyelvművelés” legtöbb szerzője hivatkozik az írők mérceteremtő szerepére a nyelvművelésben. Az is

tény, hogy az anyanyelvi nyelvtanok rendszere sokáig az ókori latin grammatikák rendszerét követte, nálunk pl. az 1846-os első akadémiai nyelvtan is az örökölt etimológia–szintaxis felépítést követi (mint a fentebb említett francia). Nagyon indokolt volna tehát az ókori, elsősorban a római nyelv műveléssel foglalkozni.

Érdekes módon a legtöbb szerző figyelmét kikerülte a retorikának a nyelv művelésre gyakorolt hatása. A retorikában megfogalmazott stíluserények az illőség, a világosság, a nyelvhelyesség és az ékesség. A nyelvhelyesség az alap, amely nélkül még egyszerű stílusban sem lehet szöveget formálni. (ARISZTOTELÉSZ mondta, hogy kergesd ellenfeled nyelvhelyességi vétségbe, s azonnal nyert ügyed lesz.) Nem véletlen, hogy nagyon sok retorika a reformáció és az ellenreformáció korában – pontosan a nemzeti nyelvek kibontakozása idején – a mondatszerkesztés taglalásával kezdődik. Amikor a nemzeti nyelvek kibontakoztak, amikor a nemzeti akadémiákat megalapították, amikor megírták az első nyelvtanokat és szótárakat, amikor rendezték a helyesírást, mindenki tanult retorikát. Sőt: nagyon sok retorikát írtak, a reformáció korában német nyelvterületen kb. nyolcszázat. Óriási hatásuk volt többek között PETER RAMUS, MELANCHTON, ERASMUS retorikáinak, katolikus részről a nagy jezsuita retorikáknak (SOAREZ, TESAURO). Azért néhány tanulmány kitér a retorika szerepére, ilyen a francia, az orosz, a német. A XVII. századi francia nyelv művelésre erősen hatottak VAUGELAS nyelvhasználati megjegyzései: „A Remarques használati grammatika, azaz retorikai–stilisztikai jellegű szabályok felsorolása, amelyeket kortárs szerzők legjobbjainak tényleges használatából merít” (97). Az első orosz grammatikát LOMONOSZOV írta (1755), de előtte írt egy retorikát is, melyben lefektette az orosz nyelvtan és retorika alapjait (1743, 1748). Arról is értesülünk, hogy a XX. sz. nyolcvanas–kilencvenes éveiben az oroszok neoretorikák létrehozásán munkálkodtak (jó lett volna erről kicsit bővebben olvasni). A németeknél „a 18. században folytatódott a 17. századból indult nyelvi kisokosok tradíciója, a retorikai tankönyvek, poétikák és a levélírásba való bevezetők sora stilisztikákkal egészült ki” (195). Az olasz nyelv művelésről szóló tanulmány szerzője, FÁBIÁN ZSUZSANNA megemlíti BALDASSARE CASTIGLIONE hatását (237), retorikai dialógusa, „Az udvari ember” (mostanában jelent meg friss magyar fordításban), óriási hatást gyakorolt nemcsak az olasz, hanem az egész európai nyelv művelésre.

A franciákról szóló tanulmány szerzője nemcsak az írók szerepét emeli ki, hanem a nagy szónokokat is megemlíti, pl. BOSSUET-t. BOSSUET rendkívül nagy hatású egyházi szónok volt, a retorikaelmélet XX. sz.-i vezéregyénisége, a belga CHAÏM PERELMAN sokat hivatkozik rá. BOSSUET-vel kapcsolatban is felmerül az egyházak, az egyházi beszédek szerepe a nyelv művelésben: hiszen a nyelv művelés kibontakozása idején mindenki hallgatott prédikációkat.

Amerikában a nyelv művelés szempontjából különösen fontos a retorika. Itt ugyanis a retorika tanítását összekapcsolták a fogalmazástanítással (1810 óta egyetemi tárgy az USA-ban), s az esszéírást tanító composition-rhetoric tankönyvekben található a nyelv művelés. Az angolszász országok kapcsán feltétlenül tovább kell tekinteni a nyelvtan–helyesírást–szótár hármasságon, s ma a nyelv művelést elsősorban fogalmazási–retorikai tankönyvekben kell keresni. Az angol nyelvű országok nyelv műveléséről szóló ismertetésekből nagyon hiányzik a composition-rhetoric helyzete és tartalma. (Az elmondottak értelmében nem értek egyet a retorikának A hangzó nyelv kérdései c. fejezetbe való besorolásával, 11.)

Mit tanulhatnak az „Európai nyelv művelés”-ből például az oktatásirányítók? A következő megállapításra felhívnam figyelmüket: „A helyesírás nyelvpedagógiai vonatkozásának érdekes vetülete, hogy a francia oktatási rendszer mind a mai napig nagy fontosságot tulaj-

donít a helyesírás tanításának, különösen pedig magának a helyesírásnak, amelynek a különféle írásbeli vizsgák során például a pontozásban vagy a munkavállalás és munkavégzés során döntő szerepe van” (107). (Azt, hogy milyen helyzetben van nálunk a diákok helyesírási készsége, minden egyetemi oktató tapasztalja.) Fontosnak tartom a szerző ide csatolt lábjegyzetét: „A *Nouvel Observateur* című hetilap 2007. szeptemberi 2235-ös száma 'Az írástudatlanság botránya' (*Le scandale de l'illettrisme*) címmel külön mellékletet (10–23. oldalak) szentel a 'konstruktivista pedagógia' és a 'globális olvasási módszer' által a francia középiskolai és egyetemi hallgatók körében az utóbbi évtizedekben előidézett katasztrófális és immár kritikusnak minősített és elhelyezkedési, munkavállalási hátrányokat is magában hordozó helyesírási színvonalnak. A hozzászóló közoktatási és egyetemi szakemberek egységes és határozott véleménye szerint Franciaországban vissza kellene térni a hagyományos olvasás- és nyelvtanítási módszerekhez.” (Hozzáteszem: ezt mi már harminc éve mondjuk.)

Mit tanulhatnak a könyvből írónk? Röviden szólva annyit bizonyosan, hogy nagy az írástudók felelőssége. És mit tanulhatnak nyelvészeink? Ugyanazt: nagy a nyelvtudósok felelőssége. Mert: „A magyar nyelvnek jövője akkor lesz, ha lesz elegendő utánpótlás, ha tehát lesznek olyan kisgyerekek kellő számban, akiknek a szülők, környezetük ezt a nyelvet adja tovább, s ha lesznek elegendő olyan felnőttek, akik megtartják és anyanyelvükként használják ezt a nyelvet. Versenyképes pedig addig lesz ez a nyelv, ameddig a magyar értelmiség gondoskodik a közmagyar nyelvváltozat karbantartásáról, korszerűsítéséről, az anyanyelvi közösség körében történő minél szélesebb körű elterjesztéséről és az anyanyelvi tudományművelésről, tudományos képzésről és tudományos ismeretterjesztésről” (KISS JENŐ, *Gondolatok a magyar nyelv helyzetéről*: Hítel 2009. február, 20). Egyszóval: várjuk az „Európai nyelv művelés” című kötet folytatását.

A. JÁSZÓ ANNA